

Vidění a paměť v české poezii čtyřicátých let 20. století

DOBROMIR GRIGOROV

Vidění a paměť pojmenovávají dva odlišné způsoby zpředmětnění lidské odpovědnosti. Odpovědnost je myslitelná jako vztah člověka jednak vůči sobě samému, jednak vůči světu, v němž žije. Vybrali jsme porovnání paměti a vidění jakožto dva druhy literárních reflexí, které vznikají a uskutečňují se v českém literárněhistorickém dění téměř současně.

Na jedné straně jsou reflexe literární paměti příznakové pro básnické texty Františka Halase (*Naše paní Božena Němcová, Ladění, V řadě*), Jaroslava Seiferta (*Zhasněte světla, Světle oděná, Vějíř Boženy Němcové*) a Vladimíra Holana (*Září 1938*) z konce třicátých let. Zmíněné sbírky podtrhují podmíněnost osobnosti ve vztahu ke kolektivnímu celku, zároveň obětují individualitu nadosobním hodnotám. Na druhé straně stojí literární reflexe, které překvapivě ignorují světovou válku a neodkazují k mnichovským událostem. Tento způsob nazírání na svět zahrnuje většinu textů básníků Skupiny 42 a část básní Kamila Bednáře. Jiřina Hauková ve svých pamětech uvádí: „Scházeli jsme se ne proto, abychom mluvili o válce, ale o umění“ (Hauková 1996: 44). Básnička ignoruje traumata lidského vědomí a vybírá poetologické prostředky, které soudobému modernímu člověku dovolují „mluvit za sebe“. K porovnání dvou reflexí dodejme, že ačkoliv vznikají téměř zároveň, neposkytují nám žádné vzájemné intertextuální odkazy a kromě toho se dočkaly protikladných čtenářských konkretizací.

Obrysy paměti

Básnické knihy se porovnávají na základě dvou měřítek. Prvním z nich je otřes hodnot, ke kterému došlo kvůli nepochopení motivace největší války v dějinách lidstva. Krize pojmenování se projevuje v nutnosti definovat nové a neznámé sociální jevy nebo modely

lidského chování. Výsledek působení válečných zpráv souvisí s mediálním prostředím – v celoevropském kontextu se veřejnost spoléhá čím dál tím víc na novinářské reportáže, telegrafické zprávy a na filmové kroniky. Doposud známé modely, které popisují lidské chování, již neplní svou funkci a nejsou považovány za konstruktivní. Pojmový systém, jenž definuje podstatu lidské motivace a důvody společenské podmíněnosti člověka, aktualizuje Schopenhauerovu extrémní iracionalitu. V českém veřejném prostředí se předvídatelnost lidského činu znemožňuje, poznatelnost lidské přirozenosti se zpochybňuje vzhledem k šokujícímu znehodnocení lidského života během války. Jedním z důkazů krize poznání je aktualizace otázky po významu vědy. Existence a utváření individuality jsou čím dál častěji vnímány v souvislosti s kolektivními traumaty. Ve veřejných debatách třicátých let se čím dál častěji užívají pojmy *dějiny* a *paměť*, přičemž se do nich vkládá mravní hodnota. K tomu upřesněme, že politická anexe Československa roku 1938 nevytváří, nýbrž zesiluje národní sebevědomí tragické předurčenosti. Několik let před začátkem druhé světové války se tragická předtucha „zpředmětní“ v protiněmeckých demonstracích a také v podpoře celoevropské protifašistické kampaně. Politické události determinují literární dění, pro které jsou příznakové rysy obrozenecké kulturní situace 19. století. Idea národnosti se oživuje i s ohledem na zánik státních institucí. Vzkříšení obrozenecké axiologie určuje literární dílo i empirického autora a aktualizuje z pozitivistického myšlení známou závislost na prostředí.

Fikční svět angažované poezie konce třicátých let obnovuje příslušnost a podmíněnost individua vůči kolektivnímu celku; vně rámce národnosti nenachází osobnost viditelné uplatnění a nežije v souladu s pojetím celistvosti světa. Kategorie příslušnosti odmítá tvůrčí invenci člověka a automatizaci jeho každodenního života, oba pojmy ztrácejí význam a nejsou definovatelné. Na druhé straně neschopnost popisovat nevede k roztříštění axiologie, naopak pojem konstruktivního lidského chování se ztotožňuje se splýváním individuality s bolestivě zraněnou tkání kolektiva. Ideologické ztotožnění zůstává jediným přijatelným účelem uměleckého textu a empirický autor vzbuzuje pochyby v případě, že neu-

platňuje utilitární požadavek účelnosti. Tímto deterministickým chápáním se aktualizuje obraz umělce jako funkce kolektivních očekávání, jako emanace národnosti. Model totožnosti (pokud tak nazveme angažovanost ve vztahu k ideji národa) v podstatě vylučuje fenomenologické tvrzení o nevyhnutelnosti spolupůsobení těla s objekty, ze kterých se skládá pojem světa. Tímto způsobem se ignoruje jednak jedinečnost a nenahraditelnost usouvzažnění, jednak z toho vyplývající různorodost vzájemného působení.

Poetika totožnosti souvisí především s kolektivní pamětí, jejíž funkcí je vzkřísit národní literární svaté jakožto nástroj vytváření reality. Viditelný svět ustupuje úsilí připomínat fragmenty z kulturních dějin 19. století, je nahrazován hledáním poetické představivosti, která proměňuje aktuální historické dění v neskutečnou realitu. Národní ideologie vybírá fragmenty z kulturních dějin, aby vytvořila svou vlastní realitu. Původní historický obraz není nahraditelný vizemi budoucnosti, protože novum a budoucnost jsou v tehdejších literárních dění neaktuálními pojmy. Futuristické projekty literární avantgardy již nejsou aktuální bez závislosti na aktivitách surrealistů třicátých let. Nejvhodnější model národní angažovanosti se projevuje v „pohlčení“ přítomnosti individua kolektivní historickou minulostí. Mravní podstata angažovanosti mění fikční přítomnost zpředmětněním fragmentů a topoi z kulturních dějin. Vize přítomnosti se rozpadá, což se ale neuskutečňuje soustředěním pozornosti na detaily viditelného světa, nýbrž druhotnou sakralizací kanonických figur (autorů a postav) z kulturní paměti 19. a 20. století (Mácha, Němcová, Neruda, Toman, Smetana) a konečnou kanonizací jejich textů. Sakralizace se projevuje v množství literárních portrétů, jejichž prostorová kompozice se opírá o konstruktivní funkci fragmentu ikony. Oživení příběhů z hagiografie rekonstruuje především portréty mučedníků. Poezie národní angažovanosti je jedním z literárních jevů, ke kterému se vztahuje otázka kulturní přeložitelnosti. Úroveň kulturní nepřeložitelnosti se neurčuje v rámci jazykové vrstvy, ale spíše přesycením pro českou kulturní tradici významnými osobnostmi a reáliemi (Vyšehrad, Blaník, Hradčany, svatý Václav, Přemysl Otakar II., husitská Praha a jiné), jejichž původ odkazuje k přízna-

kovým, historicky reálným nebo imaginárním rozuzlením. Jejich nepřeložitelnost se dále projevuje ve splývání empirických rysů autorů s jejich fikčními postavami (Barunka Němcová u Halase). Příslušnost k národní literatuře od čtenáře vyžaduje znalosti jejího kánonu. Dodejme ještě, že fenomén aktualizace tradice se určuje jednak ideologickými měřítky jako českost, jednak ryze estetickými kritérii. Možná proto vedle odkazů na *Měsíce* Karla Tomana nefiguruje žádná zmínka o vlasteneckých vášních v díle Antonína Macka nebo Otokara Theera.

Vnímání světa

Druhé měřítko porovnání obou literárních reflexí spočívá ve zkušebním usouvztažnění dvou pracovních tezí, které formuloval Henri Bergson koncem 19. století. Pokusíme se jimi popsat literárněhistorický příběh traumatizovaného literárního vědomí čtyřicátých let. Obě teze doplňují podstatu vzpomínky a vnímání. První určuje vzpomínku a vnímání jako dvě úrovně intenzity paměti. Druhá připouští, že paměť není pouze funkcí mozku a vnímání se neodlišuje od vzpomínky svým uplatněním, ale diferenciací podstaty. Příklady z literárního dění, které jsme dosud uvedli, se vztahují k pojmům formulovaným filozofickými tezemi ze dvou důvodů. Prvním je klíčová role paměti a její funkční rysy při literární sebeidentifikaci angažovanosti (model totožnosti). Druhý důvod spočívá v básnické vizi světa, která ignoruje ideologéματα čtyřicátých let a vytváří fragmentární fikční svět. V jeho prostorových mezích se vnímání neustále hroutí, určuje se pohybem z celku k roztroušenosti, z vize světa jako celku k vědomí věcí, jež mohou existovat samy o sobě. Fragmentarizace se opírá i o fikční čas, v jehož rámci dominuje přítomnost – jednak pro nemožnost předvídat budoucnost, jednak tím, že minulost končí u dětské vzpomínky (Kolářův *Křestný list*, Kainarovy *Příběhy a menší básně*). Vnímání určuje přímo nebo dálkově opěrné body fikční existence lyrického hrdiny bez závislosti na metanarativních obrazech a příbězích v lidském vědomí.

Paměť a vnímání jsou porovnatelné funkce vědomí na základě jejich příznakové volitelnosti. Tento příznak dovoluje uplatnit Bergsonovy pracovní teze jako identifikační rysy vybraných

literárních reflexí. Oba pojmy ignorují nepřestupitelná traumata vědomí, vylučují z fikčního světa představu o nepřekonatelnosti problematické přítomnosti. Prvním krokem ke změně této představy je výběr národních literárních emblémů 19. století. Projevu se v připomenutí pouze takových textů, jejichž literárnost nikdy nebyla zpochybněna. Na druhé straně si básníci debutující ve čtyřicátých letech vybírají vidění/zření, které čistě fyziologicky mapuje prostorový rámec fikčního světa. Z tohoto hlediska se neuplatňuje tradiční literárněkritické chápání *krajiny* jako kulturně sémiotického jevu, jako básnického prostoru, který má svou předlohu.

Vymezení prostoru u básníků Skupiny 42 se určuje především na základě fyzických schopností lidského oka, to znamená na základě osobního vidění lyrického mluvčího. Rozdíl mezi jednotlivými vizemi spatřujeme v tom, že se například u Blatného (*Melancholické procházky*) prostor tříští a pak se sjednocuje zpátky do původního stavu, ale u Kainara vidění rozkládá svět a k celistvosti se nelze vrátit. Pocit tragické bezmocnosti, který nalezneme v Kainarových básních, je způsoben touto nevyhnutelností a definitivní povahou fragmentarizace. Viditelné omezuje kvantitativně hranice lidského vnímání, vnímání také pochopitelně seřazuje fragmenty do viditelného světa jako subjektivní představy o hmotných předmětech. Básnické debuty ze čtyřicátých let – nezáměrně – přibližují zobrazení empirické reality fenomenologickému chápání viditelného světa. Dosud nejsou známy přímé nebo nepřímé odkazy k filozofickému metajazyku (ačkoliv vyvstává otázka, proč Jan Patočka zveřejnil v časopisu *Život* své krátké úvahy o jazyku jakožto bytí ve světě).

Představa viditelného světa se vždycky vytváří a konstruuje pomalu a namáhavě. Jednak proto, že je výsledkem schopnosti lyrického hrdiny ignorovat každý obraz, který nemůže zásobovat paměť, a jednak proto, že přímo souvisí se schopnostmi lyrického mluvčího sjednocovat soustavu fragmentů. Fyziologie vidění/zření dále předurčuje přerušitelnost vnímání jakožto podstatný rys viditelného. Připomeňme tu zase Bergsona, podle kterého stačí zavřít oči a viditelný svět zmizí. Chalupecký nepřímo poukazuje

na křehkost a zranitelnost vnímání. V roce 1942 píše o soudobé moderní poezii, kterou pokládá za „umění mluvit za sebe“, tedy za schopnost lyrického mluvčího vyslovit sama sebe. Tento výrok označuje zřeknutí se kolektivního vnímání jako faktoru, který ovlivňuje lidskou sebeidentifikaci, a zvýrazňuje existenciální význam viditelného a viděného pro moderního člověka.

Je třeba upřesnit, že dvojice paměť – vnímání nepodléhá mechanickému usouvztažení s literárněhistorickým děním. Vztah mezi poetickými systémy angažovanosti a fragmentárního vidění není zcela vysvětlitelný z hlediska Bergsonovy konfrontace. Paměť a vnímání viděním určují podstatu dvou odlišných chápání odpovědnosti vůči světu, dvou odlišných projekcí lidské zkušenosti a snahy situovat individuum do světa, který válka změnila k nepoznání. Na jedné straně poetika totožnosti rekonstruuje naději, že se lidská přítomnost může stát poznatelnou pomocí étosu národní kulturní paměti. Na druhé straně je odpovědnost moderního člověka – podstata jeho existence – podkladem pro jeho sebeidentifikaci jako očitého svědka a stvořitele vlastního světa. Literární reflexe konfrontace mezi pamětí a vnímáním zviditelňuje další uplatnění obou pojmů v literatuře. Paměť se jeví jako sféra, v jejímž rámci se vzkřísila deterministická koncepce postavení člověka, zatímco vnímání nás vede k uvolnění individuality vně zděděného prostředí, aniž by se tím ztratil mravní obsah lidské odpovědnosti. Poselství odpovědnosti neznamena odpoutání se od autonomního světa, jehož autorem je právě lidské vnímání.

Závěrem formulujme dvě otázky. Za první, připouštíme, že viditelné možná není jediným fenomenologickým pojmem, pomocí kterého se dají popsat traumata lidského vědomí nebo zřeknutí se reflexí válečných ideologií? Druhá otázka se týká básnického ztvárnění konkrétního filozofického chápání světa a odkazuje k možnosti aplikovat fenomenologii jako pojmosloví popisující sociální nebo politické ideologie čtyřicátých let 20. století. Fenomenologie může zapůsobit zejména společensky a nahradit ideu neproměnlivosti člověka a nejistoty vyplývající z nepředvídatelnosti lidského činu.

Chalupeckého klíčový výrok „svět, v němž žijeme“ může být skicou první odpovědi. Pokud bychom ji chtěli doplnit, zněla by: *Viditelný svět, v němž žijeme.*

Literatura

BERGSON, Henri

1997 *Matière et mémoire: essai sur la relation du corps à l'esprit* (Paris: Presses Univ. de France)

HAUKOVÁ, Jiřina

1996 *Záblesky života* (Jinočany: H & H)

CHALUPECKÝ, Jindřich

1991 Svět, v němž žijeme, in J. Ch.: *Obhajoba umění 1934–1948* (Praha: Československý spisovatel), s. 68–74

MERLEAU-PONTY, Maurice

2004 *Viditelné a neviditelné* (Praha: Oikoymenh)

PATOČKA, Jan

1942 Fragmenty o jazyce, in *Život*, s. 27–28

1995 *Tělo, společenství, jazyk, svět* (Praha: Oikoymenh)

2003 *Úvod do fenomenologické filozofie* (Praha: Oikoymenh)

PEŠAT, Zdeněk

1990 Literatura skupiny 42, *Literární měsíčník*, č. 1, s. 32–38, č. 2, s. 24–29

PETROVÁ, Eva

1964 Mýtus civilizace v obrazech malířů Skupiny 42, in *Umění*, č. 3, s. 231–253

ŠPET, Gustav Gustavovič

1922–1923 *Estetičeské fragmenty 1–3* (Peterburg: Kolos)

TRÁVNÍČEK, Jiří

1996 Česká poezie v zastaveném čase (úvod), in J. T.: *Poezie poslední možnosti* (Praha: Torst), s. 7–18

PhDr. Dobromir Grigorov, Sofijski universitet Sv. Kliment Ochridski